

כיוונים חדשים

כתב עת
לענייני ציונות, יהדות,
מדיניות, חברה ותרבות

עורך
אלי אייל

מערכת: עמוס יובל (סגן עורך), ליפשה בן ש"ך, גבריאל אלכסנדר

גיליון מס' 11, תשרי תשס"ה, ספטמבר 2004

כאשר הספרדים פגשו את האשכנזים

לב הוויכוח על הזהות הספרדית: בין הדוגלים
ב"עם יהודי" לבין התומכים ב"אומה הישראלית"

שמואל טריגנו

בעצם הדיבור על הקיום הספרדי במונחים של "זהות" יש כבר משום התמודדות עם מכלול השאלות והבעיות שמעלה קיום זה. יצור אנושי נעשה מודע לזהותו, הוא מדבר על עצמו במונחים של זהות, רק כאשר קיומו שייך כבר לעבר או כאשר קיום זה נמצא במבוי סתום. כל עוד הנו הוא עצמו, ממוקם היטב בקיומו ובפעילותו, אין לו כל ראייה אסתטית, חיצונית של עצמו.

רק בעידן הנוכחי הגדירו היהודים את עצמם כ"זהות", דהיינו, מאותו רגע שבו, עקב השפעת המודרנה והתבוללות, הפך המשך קיומם לבעייתי. כך קרה גם לספרדים, שעד יום עקירתם לא ידעו שהיו "ספרדים", ושהיוו "זהות". עד אז הם הרגישו סתם יהודים. כיום אנו מדברים על "זהות ספרדית" עקב שני זעזועים שפגעו במלוא עוצמתם בעולם הספרדי:

1. הגעת תרבותם לקצה, בשל הניתוק מהמקומות שבהם צמחה;

2. פגישה עם המכלול האחר של העולם היהודי, שהביאה את הספרדים להכיר במה שהיו, במהלך משברים ומתחים שבאו בזה אחר זה.

אנו מצויים, אם כן, בתוך משבר עמוק וחמור הרבה יותר מזה שבא בעקבות גירוש ספרד, משבר שנעלם מן העין עקב ההתלהבות שעורר נס תקומתה של מדינה יהודית, אך ללא ספק זהו משבר של ממש.

פרופ' שמואל טריגנו הוא סוציולוג באוניברסיטת פריס 10 ננטר; מנהל המכללה ללימודי יהדות של "כל ישראל חברים" בפריס; מייסד המכון למעקב אחר תופעות אנטישמיות באירופה.

העקירה והניתוק מן השורשים קעקעו אובייקטיבית את יסודות המשכיותנו. אנו, בני החמישים ומעלה, הננו דור מעבר. הכרנו את עולמנו הישן, את קהילות המוצא, התוודענו אל דמויות מרשימות שהיו ראויות לספריו של אלברט כהן, זכינו להכיר עולם יחיד במינו וססגוני. ילדינו לא זכו לכך. מה העברנו להם? האם שואפים אנחנו להנחיל להם את התרבות הזאת, את הראייה הזאת של הקיום ושל העולם? מה אנחנו עושים כדי להנחיל אותה? כי הרי בכל העברה יש מן ההתאמה, מן היצירה, מן ההמצאה, הבאה להבטיח את המשך קיומם של עיקרי הדברים במלבושים חדשים. זאת בעצם כל הבעיה והדאגה, משום שמסירה זו נתקעה והספרדיות – עלינו לדעת זאת – עלולה למות ולהיעלם עד מהרה.

הספרדיות – "אי־מקום" של זיכרון

עליי להתעכב כאן על משמעות מושג הספרדיות. למה הכוונה כאשר מדברים על ספרדיות? לאו דווקא לזהות אתנית, צרת־אופק, ואף לא לתרבות פורמלית (גם אם יש בה מכל היסודות האלה). הכוונה ליהדות, לעם היהודי, לאחד המרכיבים העיקריים שלו, לתפישה מסוימת של היהדות, לדרך מסוימת להיות יהודי. הספרדים לא נלחמו במהלך ההיסטוריה למען הבטחת העברתה של תרבות פולקלוריסטית אלא למען העברתה של היהדות עצמה.

בימינו נתפסים לטעות ליחס לספרדיות רק ממד אתני, רק צד אסתטי פורמלי חלול. כפי שנראה להלן, הספרדיות היא, למיטב הבנתי, דבר שונה לגמרי, הקשור קשר בל ינותק לכל העם היהודי וליהדות. בתחילה "ספרדי" הגדיר סוג מסוים של הלכה ושל מנהג. לכן אני קורא "ספרדים" הן ליוצאי ספרד והן ליוצאי ארצות ערב ואפילו לתימנים, שעליהם השפיעה יהדות ספרד – על אף המרחק הגיאוגרפי – במידה שלא תמיד ערים לה. לכן כאשר אני אומר "ספרדי" אני מתכוון לכל העם היהודי במשמעות הקלאסית של שתי מילים אלה, כדברי רבי סעדיה גאון שאמר ש"העם היהודי הוא עם רק בזכות תורתו".

ובכן, הספרדיות בימינו היא "אי־מקום" של זיכרון, הן בעיני היהודים האחרים והן בעיני הלא־יהודים, אך גם – וזאת הצרה – בעיני עצמה. מהו אי־מקום? זהו מקום שבו אתה קיים אך אין רואים אותך, שבו אתה מדבר אך אין שומעים אותך. ולמרות זאת אתה מעיף מבט על העולם סביבך ואתה רואה דברים שהאחרים אינם רואים. מנין האי־מקום הזה? הוא נובע בעיקרו מן הקושי שלנו להשלים עם היעלמות עולמנו, כלשון הפסיכואנליסטים. נכון, לכך דרוש זמן, לרוב זמן של דור אחד. הלא בצאתם

ממצרים נזקקו בני ישראל לארבעים שנה. אולם במקרה שלנו, התעוררו קשיים נוספים. לא בנינו לעצמנו זיכרון מתאים לטראומה שעברה עלינו: נפילתה המהירה של הציוויליזציה שלנו, שירדה לתהום תוך חודשים ספורים ולפעמים תוך ימים, העקירה הפתאומית וההעסקה לעולם שונה לחלוטין, נטישת כל רכושנו וזיכרונותינו, האלימות והשנאה שקמו נגדנו בארצות המוצא שלנו, האדישות או חוסר ההבנה ולעתים אף העוינות של הארצות הקולטות. הזדרזנו להתמקם מחדש, ניגשנו לעבודה כדי לבנות מחדש את חיינו ההרוסים. זהו סימן לבריאות. עבודה זו נעשתה, ועתה לאחר המעשה מתעוררת השאלה של הזיכרון והזהות.

מדוע הטראומה עדיין חיה?

אפשר להעלות ארבעה הסברים:

1. החזק ביותר הוא שאנחנו (למעט יהדות הבלקנים, שחורבנה הוא סופי) פגשנו בטרגדיה יהודית קשה משלנו: השואה. האמפתיה שחשנו כלפי טרגדיה זו הדחיקה באופן ספונטאני את הטראומה של האסון שלנו.
2. נאלצנו להתמודד עם מצב פוליטי ואידאולוגי שלא סייע לפיתוח המודעות שלנו, נהפוך הוא, הוקיע אותה. האידאולוגיה של האדרת העולם השלישי, שנולדה בעקבות תהליך הדה־קולוניזציה, אסרה עלינו לדבר על הניכור ועל הטיהור האתני, שכוונו נגדנו בשעה שהוקמו מדינות הלאום הערביות, שמאז ואילך הציגו את עצמן כקורבנות הקולוניאליזם. השמאל היהודי עצמו פיתח את האגדה השקרית של האידיליה היהודית־ערבית. הספרדים הפנימו אותה, ושכחו שהרגיעה שממנה נהנו במדינות ערב נבעה מנוכחותו של השלטון הקולוניאלי, שהרחיק את העוינות המסורתית של האיסלם כלפי היהודים.
3. מצאנו עצמנו ב"שטח הפקר" רעיוני כאשר עמדנו מול ישראל אידיאולוגית שלא תאמה את תפיסתנו לגבי ההיסטוריה היהודית. הציונות חייתה אז את המיתוס של "האדם החדש" ושל הנורמליזציה של החיים היהודיים, בעוד שהספרדים חוו פעמי משיח. ה"ממלכתיות" נוסח בן־גוריון לא הייתה מסוגלת להכיר באופיים הייחודי של הספרדים, בשל הכוונה להביא למיזוג כל העדות שעלו מן התפוצות השונות. הקרבה הגדולה מדי של הספרדים ליהדות איימה גם על האידאולוגיה הציונית־סוציאליסטית.
4. סיבה רביעית היא כמובן האינטרס של הפלשתינים, ושל העולם הערבי בכלל, להדחיק ולקבור את זכר הדרמה הספרדית. בדבריהם של כל הערבים (למשל אדוארד סעיד) חוזר הטיעון בדבר האידיליה בין יהודים וערבים שהייתה קיימת, כביכול, לפני הקמת מדינת ישראל. מטרתם היא כמובן השחרת פניה של מדינת ישראל,

